

ТЮРКІЗМИ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ В ТОПОНІМІЇ УКРАЇНИ

TURKIC LOANWORDS OF THE COSSACK ERA IN TOPONYMY OF UKRAINE

Василь ЛУЧИК*

АНОТАЦІЯ

Козацька доба XVI–XVIII ст. характеризується інтенсивними українсько-тюркськими стосунками, які відбилися в місцевих географічних назвах. Тюркізми становлять значну частину іншомовних слів в українській топонімії. Вони акумулюють багату мовну і позамовну інформацію про фізико-географічні, культурно-історичні та етнолінгвальні особливості України.

ABSTRACT

The Cossack Era of XVI-XVIII centuries is characterized by intensive Ukrainian-Turkic relations that have left their traces in local geographic names. Turkic loanwords constitute an essential part of the loanwords in Ukrainian

* Prof. Dr., 'Kyiv Mohyla Akademisi' Milli Üniversitesi (Ukrayna) / Національний університет «Києво-Могилянська академія», доктор філологічних наук, професор (Україна).

toponymy. They accumulate rich linguistic and extralinguistic information about physiographic, cultural, historical and ethnolinguistic characteristics of Ukraine.

Слов'янські та тюркські народи ще з часів міграції з Алтаю в Південну Європу войовничих гунів (III-V ст. н. е.), основу яких складали тюркські племена, тісно, хоч і не завжди мирно, взаємодіяли між собою в різних сферах життя. Пік активних стосунків між українцями і тюрками припадає на 2 періоди — Київської Русі та Запорозької Січі, яка являла собою демократичну військово-господарську козацьку державу на чолі з обраним громадою гетьманом. Різномісні стосунки між цими народами широко відбилися в лексиці їхніх мов. Так, Є. М. Шипова за матеріалами слов'янських етимологічних словників уклала «Словарь тюркизмів в русском языке» [Шипова], що містить близько 2000 загальних назв, більшість з яких проникла і в українську мову. Не менше тюркізмів функціонувало в топонімії України козацької доби XVI-XVIII ст., коли в Північному Надчорномор'ї панувала заснована майже одночасно з Запорозькою Січчю Османська імперія (кінець XV-початок XVI ст.), створена султанською Туреччиною. Охопити і проаналізувати в одній статті сотні тогочасних географічних назв тюркського походження, більша частина яких збереглася в топонімії України й донині, неможливо, тому в запропонованому дослідженні буде проаналізовано основні мотиваційно-семантичні та структурно-словотвірні особливості топонімів-тюркізмів на прикладі кількох найпоказовіших одиниць.

Найбільшу групу топонімів тюркського, як і іншого, походження становлять назви, що відбивають фізико-географічні ознаки водних, рельєфних, територіальних, лісових та інших об'єктів. Таких назв було багато і в системі ойконімів України, але внаслідок масового перейменування населених пунктів у радянські часи їх стало значно менше (в Криму, наприклад, у 1944-1945 рр. було замінено переважно меморіальними радянськими ойконімами майже всі історичні кримськотатарські назви населених пунктів).

Аджамка — 1) село, Кіровоградськ. р-н і обл.; 2) річка, л. Інгулу л. Пд. Бугу; *Адджинка* (1697), *Адджамка* (1898), *Adžamka* (1880) [СГУ, 19]; пор. р. *Суха Адджамка* л. *Адджамки*, а також р. *Адджамка* в бас. *В'ятки* [Лучик 1999,

24–25] (умовні скорочення географічних термінів та інших номенклатурних імен подано за «Словником гідронімів України»). Назва села, яке засновано 1733 р., є семантичним утворенням від давніше зафіксованого гідроніма *Аджинка*, в основі якого татарський або турецький дієприкметник *аджим* / *аджин* «зіпсований, прогірклий, скислий» [Радлов I/1, 525], що походить від давньотюркського *асі-* «киснути, бродити» [ДТС, 4], і слов'янський суфікс *-к(а)* в релятивній функції. Гідронім виник за актуальною для степових річок ознакою «вода, що гірчить, кисла, зіпсована тощо». Його структурні варіанти пояснюються у зв'язку з поширенням у діалектах тюркських мов чергуванням суфікса *-н-* / *-м-* і голосих *-и-* / *-а-*, що постали на основі давньотюркського дифтонга [ya]; пор. чуваське *гурут* на місці *гарут* «шлунок» [Баскаков, 90, 94-95]. Основа *Аджи-* наявна в багатьох гідронімах півдня України та за її межами, де поширені тюркські елементи й пізніші слов'янські назви з відповідною внутрішньою формою: б. *Гірка*, р. *Гірки води*, оз. *Солоне Озеро*, бб. *Солонувата* тощо; рос. гідроніми з основою *Горьк-* та ін. [Лучик 1999, 26-28]; пор. *Аджиголь* — річка, вп. в оз. *Аджиголь (Аджійське)* в с. Тузли Татарбунарськ. р-ну Одеськ. обл.; *Аджи-гіль* (1850) [СГУ, 19]. Цей гідронім виник від двох основ тюркського походження: *аджи* «киснути, бродити» і географічного терміна (далі ГТ) у формі варіантів *гол* / *кол*, *голь* / *коль*, *гуль* / *куль* із широкою «водною» семантикою, які зводяться до давньотюркського *köl* «озеро, водойма» [ДТС, 313; Мурзаєв, 148, 283, 312–313].

Кагарлік — річки: 1) лиман Синюхи л. Пд. Бугу в Кіровоградськ. обл.; *Кагарлыкь* (1705); 2) п. Дніпра в Київськ. обл.; *Кагарлыкь* (1890); пор. м. *Кагарлик* на річці [СГУ, 226]; 3) місто, Київська обл. [АТП, 216]; відоме з 1142 р. [ГЕУ 2, 86], *Кагарлык* (1981) [СЭС, 526], за іншими джерелами — з 1590 р. [Янко, 157]. Назви тюркського походження, загальноприйнятої етимології не мають. З огляду на взаємодію суфікса *-лык* у релятивній функції переважно з іменними основами топонім пояснювали як тюркське утворення від: 1) *karga* «ворон» (Н. Я. Лойфман, С. А. Попов, О. Т. Молчанова); 2) *карга* «валун; накопичення валунів» (Е. Койчубаєв); 3) *карга*, *корга* (монг. *харга*) з узагальненим значенням «кам'яниста річка» (Е. М. Мурзаєв, Л. Т. Масенко); 4) *карга* «тростник, тростниковий» (І. М. Железняк) (огляд див. [Лучик 1999, 39-40]). Переконливішим видається виникнення гідронімів за допомогою суфікса *-лык* від давньотюркського *kögär* «робитися синім, блакитним» [ДТС, 312], про що свідчать семантичні,

словотвірні та фонетичні аргументи. Із мотиваційно-семантичного погляду впадає в око те, що назви рр. *Кагарлік* поширені в лісостеповій місцевості, де скупчені слов'янські гідроніми з основою *Син-* (< *синій*), яка вказує на блакитний колір прісної води, що пов'язано з її придатністю для вживання; пор. р. *Кагарлік* л. *Синюхи* л. Пд. Бугу, де скупчені рр. *Синіць*, *Синиця*, *Синичка*, *Синька*, а також гідроніми *Синиця*, *Синюха*, *Синявка* в бас. Росі [СГУ, 501-502], де протікають *Мокрий Кагарлік* і *Сухий Кагарлік* [СГУ, 371-372]. Зі словотвірного погляду важливим є те, що дослідники тюркських мов і діалектів виявили досить поширену групу слів на *-ly / -li*, *-lyk / -lik*, похідних від дієслівних основ (очевидно, через дісприкметникове посередництво). Зокрема, Г. І. Донідзе визначає трансформацію дієслівних за формою географічних назв в іменні за допомогою афікса *-ли / -лі* як один із найпоширеніших способів творення віддієслівних топонімів у тюркських мовах [Донідзе, 41]. З фонетичного погляду гідроніми *Кагарлік* на території України не мають жодного варіанта, який би свідчив про метатезу основи апелятивів *карга*, *корга*, що вважаються ймовірними твірними для назв річок. Натомість у тюркському *kögär* голосні переднього ряду [ø] та [ä] на слов'янському мовному ґрунті закономірно перейшли після задньоязикових [k] та [g] відповідно в [o] та [a], а ненаголошений [o] перед наголошеним [ä] в *koğar* унаслідок асиміляції трансформувався в [a], давши *каğar*, подібно до *калăч* з *колăч* [Лучик 1999, 39-42]. Ойконім *Кагарлік* постав способом трансонімізації суміжного гідроніма.

Кілія — місто, Одеська обл. [АТП, 328]; згадується в літописних джерелах під X ст. як *Нове Село*, пізніше *Кілія* [ГЕУ 2, 154], за іншими джерелами — відоме з XIV ст., *Килія* (1981) [СЭС, 581]. Сучасний ойконім тюркського походження, виник унаслідок онімізації відносного прикметника на *-ли / -лі*, *-лий / -лій* з основою ГТ *кил*, *кіл* «гірська порода, різновид вибільних глин у Криму і на Кавказі», що в українській мові є запозиченням з турецької мови, де *kil* «кил» походить від перського *gel* «глина, болото, багнока» [ЕСУМ 2, 432]. Семантика ГТ відбиває характер місцевого ґрунту, в якому переважає біла (світла) глина. Закінчення *-я* має слов'янську природу, приєднано до основи для узгодження назви зі співвідносним номенклатурним іменем; пор. рр. *Громоклія / Громоклей / Аргамаклы, Сугоклія / Сугоклея* [СГУ, 156, 538], назву гирла Дунаю *Кілійський Дунай, Кілійське гирло* [СГУ, 205].

Ташлік — 1) річка, л. *Чорного Ташлика* л. Синюхи л. Пд. Бугу [ГЕУ 3, 266]; як потік *Ташлік* (1957), *Ташлык* (1917); 2) балка, л. Мокрої Волновахи п. Кальміусу, вп. в Азовське море в Донецьк. обл.; *Ташлѣк*, *Тарамѣ*, *Кам'яна*, (1963-1973), *Каменная* (1892); 3) потоки (4) в бас. Дністра на Вінничині, л. Аліяш, вп. в оз. Китай в Одеськ. обл., л. Тясмину в Черкаськ. обл., п. Ятрані в Кіровоградськ. обл. [СГУ, 556]. Гідроніми виникли як тюркські назви внаслідок онімізації відносного прикметника із суфіксом *-luk* й основою апелятива *таш* «камінь; скеля; підвищення; гора» (< давньотюркське *taš* «камінь») [Мурзаев, 547]. Значна кількість тюркських гідронімів з основою *Ташлик-* / *Ташлич-* [СГУ, 556], понад десяток складених назв водних об'єктів з відповідними компонентами та означеннями *Гнилий*, *Малий*, *Мокрий*, *Плетений*, *Сухий*, *Чорний* тощо, які вказували на інші примітні ознаки водойм, а також численні слов'янські гідроніми з основою *Камін-* / *Кам'ян-* [СГУ, 233-237], частина з яких уживається паралельно до *Ташлик*, підтверджують актуальність номінації водних та прибережних об'єктів за кам'янистим характером ґрунту у різних мовах, хоча окремі (невідіменні) тюркські назви могли відбивати ознаку, виражену турецьким і кримськотатарським дієсловом *таш / тас* «вийти з берегів, з меж», «піднятися (про воду)» [Радлов III/1, 933-934]; пор. ше похідну від гідроніма *Ташлик* у Миколаївськ. обл. складену назву *Ташлицьке водосховище* [ГЕУ 3, 266].

Частина топонімів через переносні значення відбиває не фізико-географічні особливості об'єктів, а пов'язані з твірними словами сакральні уявлення й традиції. Показовою в цьому плані є основа *Беш-*, яка наявна в багатьох тюркських назвах.

Бешка — річка, п. Інгульця п. Дніпра; *Бекша* (1850-1853), *Бьшка* (1891-1892), *Бѣшка* (1957), *Бешка* [СГУ, 47]. Гідронім тюркського походження, виник складанням основ *bes*, *beš* «п'ять» і ГТ *kaja* «скеля» [Карп. 1989, 126] за ознакою «річка зі скелястими берегами». Числівник *bes* «п'ять» має сакральну семантику в мусульман, у топонімії яких він використовується, крім основного, в переносному значенні «богом дана множинність, святе число»; пор. релігійне *п'ять світів*, *п'ять класів*, *п'ять елементів буття*: *золото, дерево, вода, земля, вогонь*; *п'ять видів членів тіла, створені богом* [ДТС, 96-97], гідроніми *Бешаш*, *Беш-Байрак*, *Бештерек* [СГУ, 47], південноукраїнські ойконіми *П'ятихатки*, які

утворені під культурно-історичним впливом тюркських народів. Українізація складеної назви **Беш кая* шляхом її трансформації в композит *Бейшка* через стадію **Бешкая* відбулася, очевидно, в козацькому середовищі XVI-XVIII ст. унаслідок аналогії до високопродуктивних у цей період топонімів на *-к(а)* [Лучик 1999, 31-32].

Як і в інших мовах, у тюркських продуктивною є номінація географічних об'єктів за відношенням до людини. Такі назви природно переважають в ойконімії, адже поселення створювали люди і для людей, але вони мають місце і в інших розрядах топонімів.

Біанка — річка, л. Ингулу л. Пд. Бугу в м. Кіровограді; *Біанка* [Лучик 1999, 32]. Гідронім виник за допомогою суф. *-к(а)* в деминутивно-релятивній функції від перенесеної з території сучасного Башкортостану або Челябінськ. обл. Росії під час колонізації південноукраїнських земель тюркської топооснови *Біян-* / *Біан-*, тобто назва річки є відтопонімною. Але перенесена з Нижнього Поволжя твірна основа утворена від тюркського *бий* «повелитель, глава племені, вождь тощо» й ГТ *ян (йан)* «сторона, бік, навколишня місцевість, околиця» і могла бути актуалізованою саме за відношенням місцевості до повелителя. Імовірно є віддалений генетичний зв'язок між назвою алтайської р. *Бія* (< *бәй-* / *бий-* «високий»), нижньоуральськими гідронімами *Біян*, *Біане*, *Біанка* і кіровоградською *Біанкою* / *Біанкою*, який може свідчити спочатку про гунське (III-V ст. н. е.), а пізніше про монголо-татарське (XII-XIV ст.) та наступне просування тюркських племен і народів на захід.

Існують також підстави для пов'язування гідроніма з праслов'янським **bijanъ* «битий, молочений, зруйнований; той, кого з силою виштовхнули назовні (про струмінь води)», утвореним від **bijati* < **biti* «бити»; пор. нижньонаддніпряньське *вибіяний* «вбитий, штампований» [Лучик 1999, 32-36] і західноукраїнське *біянка*, *бієнка*, *біянка* «посудина для збирання масла» [Аркушин 1, 20], яке могло розвинути географічне значення «водойма, річка зі збитою, бурхливою водою» і мотивувати гідронім; пор. такого семантичного типу гідроніми *Макітра*, *Тікич*, спорідненими з яким є *тіква* «гарбуз», діалектне *тіква* «посуд для молока» і назва р. *Тиква* [Лучик 2007, 5-6].

Ізмаїл — місто, Одеська обл. [АТП, 328]; засноване в I-II ст. н. е.; з XVI ст. до 1877 р. (з перервою 1812-1856 рр.) належало Туреччині [ЕУ 3, 858], до його засвоєння турками — *Смил* [Карпенко, 190], *Сміл*, у молдован — *Сініл* [Янко, 153], *Измайл* (1981) [СЭС, 484]. Сучасний ойконім турецького походження, виник унаслідок трансонімізації чоловічого імені *Ismail*, яке було означенням в ізафетній конструкції з опорним номенклатурним іменем *аул* чи іншим зі значенням «поселення». У східнослов'янському мовному середовищі твірний антропонім вимовляється як *Ізмаїл* (російське *Измайл*) на місці вихідного грецького *Ἰσμαῖλος* з давньоєврейськими витоками [Фасмер 2, 122]. У турецьку мову особове ім'я могло проникнути з арабської [Дим.-Тодорова, 382]; пор. м. *Ісмаїлія* в ОАР, назване за іменем турецького віце-короля Єгипту *Ісмаїла-паші* [Никонов, 162]. Припущення Ю. О. Карпенка про тюркське *Ismail* як перетворене під антропонімічним впливом давніше слов'янське *Смил*, *Сміл* [Карпенко, 190] виглядає цілком аргументованим з огляду на існування на місці *Ісмаїла* поселення ще задовго до появи тут турків — на початку н. е., а також на регулярне приставляння в турецькій мові голосного [і] перед звукосполученням приголосних на початку слова; пор. слов'янське *Стамбул* і турецьке *Istanbul*.

Універсальним для народів і мов різних генеалогічних сімей є протиставлення об'єктів номінації за ознаками «білий, світлий, добрий» і «чорний, темний, поганий». Ілюстрацією такого дуалізму є тюркські топоніми з основами *Ак-* і *Кара-*.

Аксу — 1) ручай, л. Улу-Узеню бас. Чорного моря поблизу м. Алушти в Криму [СГУ, 20]; 2) річка, назва Пд. Бугу в записах П. Маштакова [СГУ, 423]. Гідроніми тюрк. походження, виникли як композити на основі словосполучення, що містить *ак* з етимологічною семантикою «текти», пізніше — «білий», і *су* «вода», буквально «вода, що тече» [Мурзаев, 42]. Стосовно гірських річок у Середній Азії, Азербайджані та інших краях, які мають прісну воду, відбулося переосмислення гідрооснови «біла, чиста вода» [Мурзаев, 43-44], що внаслідок міграцій зі сходу могло позначитися і на назвах українських водних об'єктів з проточною водою. Цьому сприяло одне із значень основи *ак* «білий, чистий» [Севортян, 116-117], яке також актуальне в гідронімії й характеризувалося семасіологічним переходом «білий, світлий» → «річка», зумовленим зоровим враженням; пор.

аналогічне явище в індоєвропейській гідронімії, що зокрема відбилося в назві потоку *Альбин* [Шульгач, 18], гідронімах *Біла, Білий*, румунському ГТ *albie* «корито; русло (ріки)» [Novanu, 38] та ін.

Карасівка — річка, п. Салгиру бас. затоки Сиваш на західному березі Азовського моря в Криму, утворюється злиттям рр. *Велика Карасівка* і *Мала Карасівка*; *Карасевка* (1979), *Карасовка, Кара-Су* (1867) [СГУ, 240]. Гідронім є хрестоматійним прикладом наслідку народної етимології, зумовленої слов'янізацією незрозумілої іншомовної назви *Кара-Су* під впливом асоціативного зв'язку з широко вживаною назвою риби за надуманою мотиваційною ознакою «річка, в якій водяться *карасі*». Засобом слов'янізації первинного тюркізму, який виник за кольоровою ознакою річки як композит на основі тюркського *кара* «чорний», можливо, «темний, джерельний» і *су* «вода» (пор. *Карабах, Карагач, Су-Індол, Сула, Велика і Мала Карасівка*), був продуктивний топонімний суфікс *-івка* в релятивній функції, приєднаний до основи співзвучного апеллятива *карась*. Про тюркську природу топоніма свідчить і наголос на суфіксі *-івка*, зумовлений акцентною моделлю *Кара-Су*, а не *карась*. На відміну від тюркських мов, у яких прикметник *кара* «чорний» має як негативне, так і позитивне переносне (географічне або сакральне) значення, в українській мові *чорний* уживається лише в негативному переносному значенні, яке відбилося в багатьох топонімах.

Буджак — історико-географічна територія між гирлами Дунаю і Дністра, північна частина яких у межах сучасної Молдови, а південна — Одеської обл. України [ГЕУ 1, 131]. Хоронім виник семантичним способом від тюркського (турецького і кримськотатарського) ГТ *budžak* «вугол», який є мотиваційною калькою давньоруського *угълъ* з псл. **Qgьль* «глухий кут, місцевість між річками, що сходяться» [Лучик, 132-133]; пор. середньогрецьку назву цієї території "Ογγλος зі слов'янського **Qgьль* [Фасмер 1, 229], яка відбиває занепад носового **Q-*. На думку Ю. О. Карпенка, образ території, що мала праслов'янську власну назву **Qgьль*, д.рус. *Угълъ*, поширювався в процесі історичних міграцій від Середньої Наддніпряни (див. *Оріль, Інгул*) до межиріччя Нижнього Дунаю і Дністра (*Буджак*), а далі в Прикарпаття до смт *Кути* і прилеглої території *Покуття*, залишаючи слід від зародження до зникнення з історичної арени *угличів* (< **Qgьlitje* < псл. **Qgьль*) [Лучик, 133].

Оріль — річка, л. Дніпра; *Оузь* (1152), *Ерель* (1183), *Сююрли* (1185), *Угла*, *Ariel* (1523), *Апель* (1546), *Ерель*, *Ереля* (1550), *Орель* (1650), *Orel* (1665), *Орла* (1760), *Orzel* (1703), *Op'іл'* (1963) [СГУ, 400]. Гідронім виник унаслідок онімізації тюркського дієприкметника *airili* / *airылы* «розділений», що є формою дієслова *airыл* / *airil* «розділятися, розходитися, утворювати кут»; пор. похідний іменник *airilish* «місце, де річка або канава розходить на кілька рукавів», *airil* від *airi* «косий, кривий» [Радлов I/1, 28-31]. Уважають, що *Оріль*, *Орель*, *Ерель* є тюркською (половецькою) калькою давньоруського *Уголь* [ЕСЛГНПР, 58; Никонов, 311-312; Фасмер 3, 151]; пор. варіант гідроніма *Угла*, назви р. *Орілька* л. *Орелі* і р. *Орчик* п. *Орелі* [СГУ, 400,402]. Синонімічною за значенням основи є тюркська паралельна назва р. *Сююрли*, яка постала за допомогою суф. *-li* (-лий) у релятивній функції від кримськотатарського й турецького *süyri* «гостроконечний, гострий» [Бушаков, 144].

Інгул — річка, л. Пд. Бугу в Кіровоградськ. і Миколаївськ. обл. (1968); «чрезь *Ингули*» (1673), *Ингуль*, *Ингуль* (1697), *Великий Ингуль* (1705), «па *Ingul wielki*», «на *Ингули*» (1747), «кь *Ингулу*» (1774), *Ingul, Jeni-geł* (1883), *Angul, Angulet Wielki, Ингуль* (1917) [СГУ, 222]. Сучасна форма гідроніма *Інгул* є тюркською фонетичною адаптацією праслов'янської або східнослов'янської назви **Qgъlъ*, утвореної семантичним способом від ГТ **Qgъlъ*, давньоруського *уголь* «місцевість між річками, що сходяться» [Трубачев, 206; Карп. 1989, 43-53; Лучик, 132-134]. Носова вимова етимологічного *Q-* у тюркському мовленні передалася як *In-* або *An-*, а лабіалізований *-o-* в основі розвинувся у вищого піднесення *-u-* внаслідок аналогії до тюркського *göl*, *гул* «озеро»; пор. похідний від **Qgъlъ* давньоруський етнонім IX ст. *угличи* (< **Qgъlitje*), а також тюркську кальку *Оріль* (*Орель*) давньоруської назви р. *Уголь* л. Дніпра, турецький топонім *Буджак* у межиріччі Дунаю та Нижнього Дністра, українське смт *Кутми*, прилегла територія *Покуття* в Прикарпатті, куди відбувалася міграція *у(г)личів* та їхніх нащадків з бас. Інгулу й Інгульця [Лучик, 132-135]. Імовірно є тюркське походження цього гідроніма від прикметника *ängül* «тихий, лінійний», що відбиває характер течії річки, або від *in* «печера» чи *an, in, en* «широкий» і *gol* «озеро» [Фасмер 2, 131]; пор. похідні назви сіл *Інгулка* на Миколаївщині, *Інгуло-Кам'янка* та *Інгульське* на Кіровоградщині, р. *Інгулець* [СГУ, 222].

Отже, частковий аналіз тюркських за походженням топонімів або твірних топооснов у структурі слов'янізованих назв, що постали переважно в козацьку добу, у найзагальніших рисах відбиває актуальні для носіїв відповідних мов (переважно турецької) ознаки географічних об'єктів. Виявляючи високу стійкість у функціонуванні, вони акумулювали багату мовну й позамовну інформацію про фізико-географічні, культурно-історичні та етнолінгвальні особливості й контакти на землях степової та лісостепової України, значна частина якої в XVI-XVIII ст. належала козацькій державі Запорозька Січ.

БІБЛІОГРАФІЧНІ СКОРОЧЕННЯ

Аркушин — Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок: У 2-х т. — Луцьк: «Вежа», 2000. — Т. 1-2.

АТП — Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1972 року / Упоряд. Д. О. Шелягін. — К.: Вид-во політ. л-ри України, 1973. — 815 с.

Баскаков — Баскаков Н. А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. — М.: Наука, 1983. — 208 с.

Бушаков — Бушаков В. А. Лексичний склад історичної топонімії Криму. — К., 2003. — 226 с.

ГЕУ — Географічна енциклопедія України: В 3-х т. / Відп. ред. О. М. Маринич. — К.: УРЕ ім. М. П. Бажана, 1989-1993. — Т. 1-3.

Дим.-Тодорова — Димитрова-Тодорова Л. Местните имена в Поповско. — София: Акад. изд-во «Проф. Марин Дринов», 2006. — 694 с.

Донидзе — Донидзе Г. И. Глагольные топонимы в тюркских языках // Топонимика Востока: Новые исследования. — М.: Наука, 1964. — С. 39-46.

ДТС — Древнетюркский словарь. — Л.: Наука, 1979. — 679 с.

ЕСЛГНПР — Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Гол. ред. О. С. Стрижак. — К.: Наук. думка, 1985. — 253 с.

ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. / Гол. ред. О. С. Мельничук. — К.: Наук. думка, 1982-2012. — Т. 1-6.

ЕУ — Енциклопедія українознавства: В 10-ти т. — Львів, 1993-2000. — Т. 1-10.

Карп. 1989 — Карпенко О. П. Назви річок Нижньої Правобережної Наддніпрянини. — К.: Наук. думка, 1989. — 190 с.

Карпенко — Карпенко Ю. А. Топонимы болгарских сел Одесской области (вопросы топонимического взаимодействия языков) // Историческая ономастика. — М.: Наука, 1977. — С. 189-208.

Лучик — Лучик В. В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. — Кіровоград, 1996. — 235 с.

Лучик 1999 — Лучик В. В. Іншомовні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. — Кіровоград, 1999. — 104 с.

Лучик 2007 — Лучик В. В. Походження праслов'янської назви **tyku*, -*ъve* // Мовознавство. — 2007. — № 2. — С. 3-9.

Мурзаев — Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов. — М.: Мысль, 1984. — 653 с.

Никонов — Никонов В. А. Краткий топонимический словарь. — М.: Мысль, 1966. — 509 с.

Радлов — Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий: В 4-х т. — Спб.: ИАН, 1893-1911. — Т. 1-4.

СГУ — Словник гідронімів України. — К.: Наук. думка, 1979. — 780 с.

Севортян — Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). — М.: Наука, 1974. — 768 с.

ЭС — Советский энциклопедический словарь / Научно-ред. совет: А. М. Прохоров (пред.). — М.: «Советская Энциклопедия», 1981. — 1600 с. с иллюстр.

Трубачев — Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. — М.: Наука, 1968. — 289 с.

Фасмер — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. — 2-е изд., стереотип. — М.: Прогресс, 1986-1987. — Т. 1-4.

Шипова — Шипова Е. Н. Словарь тюркизмов в русском языке. — Алма-Ата: Изд-во «Наука» Казах. ССР, 1976. — 444 с.

Шульгач — Шульгач В. П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). — К., 1998. — 368 с.

Янко — Янко М. Т. Топонімічний словник України: Словник-довідник. — К.: Знання, 1998. — 430 с.

Noveanu — Noveanu E. P. Dicționar roman-rus / rus-roman. — Chișinău: Logos, 1991. — 409 p.